

ԶՄՅՈՒՌՆԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱՐԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Մայա Հ. Գրիգորյան

ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարան, Հայաստան

Հոդվածում քննության նյութ է դարձել Չմյուռնիայի հայկական տպագրության պատմական շրջափուլերից մեկը՝ 19-րդ դարի երկրորդ կեսը: Թեմայի վերաբերյալ հրապարակումները բազմաթիվ են, բայց դրանց մեջ ավելի շատ ներկայացվում են տարբեր ժամանակներում Չմյուռնիայում գործած առանձին տպարանները, մինչդեռ 19-րդ դարի երկրորդ կեսի Չմյուռնիայի տպագրությունը՝ որպես հայ տպագրության պատմության կարևոր մի օղակ, դեռևս ամբողջական ուսումնասիրության չի ենթարկվել:

Թեման ներկայացվում է հետևյալ ուղղություններով. ինչ գործոններ են նպաստել Չմյուռնիայում հայկական տպագրության զարգացմանը, ինչ ուղղություններով է ընթացել այդ զարգացումը, ինչպես են լուծվել տպագրական սարքավորումների, առանձին տպարանների ֆինանսական խնդիրները, ինչ սահմաններ է ընդգրկել գրավաճառ ցանցը և արդյո՞ք ազդել է Չմյուռնիայի տպագրության կայացման վրա, ինչ խնդիրներ են առաջացել օսմանյան գրաքննության պատճառով և այլն:

Բանալի բառեր՝ Չմյուռնիայի հայկական տպագրությունը, տպարաններ, տպագրիչներ, տպագրական սարքավորումներ, Չմյուռնիայի տպագրական արվեստ, գրավաճառ ցանց, օսմանյան գրաքննություն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 12.11.2022: Ընդունվել է տպագրության՝ 29.03.2023:

The article was submitted on 12.11.2022 and accepted for publication on 29.03.2023.

Статья поступила 12.11.2022 и была принята к публикации 29.03.2023.

Ինչպես հղել՝ Մայա Հ. Գրիգորյան, «Չմյուռնիայի հայկական տպարանների գործունեությունը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին», *Յեղասպանագիտական հանդես* 11, no. 1 (2023), 77-89:

How to cite: Maya H. Grigoryan “The Activity of the Armenian Printing Houses of Smyrna in the Second Half of the 19th Century,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 11, no. 1 (2023), 77-89.

Как сослаться: Майя О. Григорян, “Деятельность армянских типографий в Смирне во второй половине 19-го века,” *Цехаспанагитакан андес* 11, no. 1 (2023), 77-89.

Զմյուռնիայի հայկական տպագրությունը և գարգացմանը նպաստող գործոնները

Զմյուռնիայի տպագրական օջախը միշտ գտնվել է հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում: Դա են փաստում սույն հետազոտական աշխատանքի համար հիմք դարձած ուսումնասիրությունները: Սակայն պարբերաբար կատարվող մատենագիտական փնտրտուքներն ու սկզբնաղբյուրներն ի հայտ են բերում նոր տվյալներ, որոնք հիմք են դառնում տարաբնույթ տեսակետների և վարկածների առաջադրման համար:

Կ.Պոլսից հետո Զմյուռնիան համարվել է երկրորդ խոշոր հայկական տպագրավայրը Թուրքիայում՝ իրեն բնորոշ բարձրակարգ արվեստով և բովանդակային բազմազանությամբ: Առաջին տպարանն այստեղ հիմնադրվել է 1759 թ. Մահմետի Մարկոսի ջանքերով, և տպագրվել է ընդամենը երեք գիրք¹: Մի տևական շրջան՝ մինչև 1830-ական թթ. Զմյուռնիայում հայկական այլ տպարան չի գործել: Զմյուռնիահայ տպագրության հաջորդ փուլը ներառում է 1830-1850-ական թթ., երբ, իրար հաջորդելով, գործունեություն են ծավալում Ամերիկյան մարդասիրական ընկերության (հայտնի է նաև «Գուլիելմոս Գրֆֆիտի», «Հոման Հալլոկի» անուններով), Արագածունյաց ընկերության, Մեսրոպյան վարժարանի, Խաչատուր Մեղիքսելումյանցի և այլ տպարաններ²: Այս փուլում ավարտելով ձևավորման և կայացման գործընթացը՝ տպագրությունը Զմյուռնիայում թևակոխում է ակտիվ գործունեության ժամանակաշրջան, որը սկսվում է 19-րդ դարի կեսերից և հասնում մինչև 20-րդ դարի առաջին քառորդը՝ մինչև 1922 թ., երբ Զմյուռնիայում Թուրքիայի վարած ցեղասպան քաղաքականության պատճառով ընդհատվում է մշակութային կյանքը:

Զմյուռնիահայ տպագրության գարգացման ակտիվ շրջանը հաջորդում է 1845 թ. այստեղ բռնկված հրդեհին, ինչից տեղի բնակչությունը, հոգևոր-մշակութային կյանքը, այդ թվում՝ տպարանները, նյութական և բարոյական ծանր վնասներ էին կրել³: Այդ հրդեհի պատճառով որոշ տպարաններ նույնիսկ ամբողջովին ոչնչացվել էին: Սակայն 1850-ական թթ. հետո ստեղծված նպաստավոր պայմանները կամ նախադրյալները հիմք են դառնում տպագրական գործը գարգացնելու համար: Որո՞նք էին այդ գործոնները.

ա. Զմյուռնիայի աշխարհագրական դիրքը, որի շնորհիվ այն դարձել էր առևտրական խոշոր կենտրոն: Տեղի բնակչության մեջ մեծ թիվ կազմող հայերը ներգրավված էին առևտրի տարբեր ուղղություններում, ունեին ազդեցիկ դիրք և խոսք⁴: Այլ երկրների

1 Ռաֆայել Իշխանյան, *Հայ գիրքը 1512-1920* (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1981), 82:

2 Արշակ Ալոյաճեան, *Տպագրութեան արուեստը եւ Հայք* (Երևան, Նաիրի, 2013), 414-420:

3 Ալբերտ Խառատյան, «Հայ գրատպությունը Կ.Պոլսում և Զմյուռնիայում (1567-1860-ական թթ.)», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 4 (2012), 9:

4 Պետրոս Սիմոնեան, *Յուշամատեն, Հայկական Զմիռնիան*, հրատարակություն Զմիռնիոյ եւ շրջաններու հայրենակցական վերաշինաց միութեան (Փարիզ, Արաքս, 1936), 14-16: Հ. Յակոբ վ. Քօսեան, *Հայք ի Զմիռնիա եւ ի շրջակայս*, հատոր Ա., Զմիռնիա եւ Հայք (Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1899), 270:

հետ առևտրական կապերի շտրիիվ նրանք արագ տեղեկանում էին տարբեր ոլորտների նորարարություններին և յուրացնում դրանք: Եվրոպական գրատպության նրբությունների յուրացումը բացառություն չէր⁵:

բ. Ֆինանսական միջոցների առկայությունը. յուրաքանչյուր տպարանի հիմնադրում և գործունեություն ենթադրում է ֆինանսական ներդրում և շրջանառություն: Զմյուռնիայում նոր տպարանների ստեղծումը հնարավոր էր, քանի որ տեղի հայ վաճառական դասն ուներ հնարավորություններ և առևտրական կապեր⁶: Հակոբ վրդ. Քոսյանը փաստում է, որ տեղի վաճառական հայերի համար արվեստի և արհեստի տարբեր ճյուղերի հովանավորումը խիստ կարևոր էր, սակայն ոչ բոլոր ճյուղերին էին ուշադրություն դարձնում⁷: Տպագրությունը գտնվում էր նրանց անմիջական հետաքրքրությունների կենտրոնում, քանի որ վաճառականները քաջ գիտակցում էին, որ տպարանների հիմնադրումը, տպագրական գործի զարգացումը կունենա նաև ֆինանսական եկամուտ:

գ. Զմյուռնիայի հոգևոր-մշակութային դաշտի ընդլայնումն ու զարգացումը. սա կապված էր նաև Թուրքիայում սկսված կրթական և մշակութային նոր շարժման հետ: Արշակ Ալպոյաճյանը փաստում է, որ, 19-րդ դարի առաջին կեսից սկսած, Թուրքիայում կրթության որակի փոփոխության խնդիրն առաջնահերթություն էր դարձել իշխանությունների համար⁸: 1839 թ. Թուրքիայի սահմանադրական փոփոխությունների կետերից մեկը կրթական կյանքի զարգացումն էր, հանրային կրթության ոլորտում բարեփոխումները⁹: Հայերը լիովին օգտվում էին այս բարեփոխումներից՝ շտրիիվ բարերարների առատաձեռն նվիրատվությունների: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Զմյուռնիայում կրթամշակութային կյանքը հաջողություններ է գրանցում¹⁰: Այս շրջանում գործում էին բազմաթիվ վարժարաններ (գլխավորապես՝ Մեսրոպյան, Հռիփսիմյան), նախակրթարաններ, գրախանութներ, ընթերցարաններ, հասարակական և բարեգործական տարբեր կազմակերպություններ են: Այս ամենը նպաստում էր տպարանների, տպագիր նյութերի անունների և տպաքանակի ավելացմանը: Տեղի հայ բնակչությունն ամեն ինչ անում էր՝ պահելու ազգային դիմագիծը և մշակույթը, իսկ տպագրության զարգացումը լավագույն միջոցներից մեկն էր:

դ. Գրավաճառ ցանցի ընդլայնումը. 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Զմյուռնիայում

5 Արշակ Ալպոյաճյան, «Զմյուռնիո տպարանները», *Պատմա-քանասիրական հանդես* 2 (1964), 68:

6 Նույն տեղում:

7 Քոսեան, *Հայք ի Զմիռնիա եւ ի շրջակայս*, 288:

8 Ալպոյաճյան, «Զմյուռնիո տպարանները», 76:

9 «Ազգային սահմանադրութիւնը, իր ծագումը եւ կիրառութիւնը: Դ. Հանրային կրթութեան զարգացումը եւ մտաւորականութեան ազդեցութիւնը: (Յիսամաճայ տարեդարձի առթիւ)», *Հնարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց 1910* (Կ.Պոլիս, տպ. Տէր-Մինասեան, [1909]), 190, 205:

10 Միմոնեան, *Հայկական Զմիռնիան*, 18: Համանման վկայություններ ունեն Հակոբ վրդ. Քոսյանը, Արշակ Ալպոյաճյանը, Ենովք Արմենը և ժամանակի մի շարք գործիչներ: Տե՛ս Քոսեան, *Հայք ի Զմիռնիա եւ ի շրջակայս*, 116-270: Ենովք Արմեն, *Թրքա-հայ գրականութիւնը մամուլի ազատութեան թուականին*, (Կ.Պոլիս, Շանթ, 1909), 46-48: Ալպոյաճյան, «Զմյուռնիո տպարանները», 76: Մ. Ն. Հակոբյան, «Զմյուռնահայ մշակութային կյանքը 1800-1850-ական թվականներին», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 9 (1972): 19:

գործում էր գրավաճառ ակտիվ ցանց: Շրջանառության մեջ էին դրվում ոչ միայն տեղում տպագրված նյութերը, այլև հայաբնակ այլ վայրերում, հատկապես Կ.Պոլսում տպագրված գրքերն ու պարբերականները: Գրավաճառ ցանցի արդյունավետ գործունեության շնորհիվ ընդլայնվում էին նաև զմյուռնիահայ տպագրության արդյունքների սպառման շրջանակները: Այստեղ տպագրված գրքերը վաճառվում էին Կ.Պոլսի գրավաճառանոցներում, Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի տարբեր վայրերում և եվրոպական մի շարք երկրներում: Բացի գործող գրավաճառանոցներից՝ գրքերը և պարբերականները հնարավոր էր գնել հենց տպարաններից՝ արժեքի որոշակի տարբերությամբ: Տպագիր նյութերի, բաժանորդագրության պայմանների մասին հայտարարությունները տպագրվում էին առաջին հերթին նորատիպ գրքի կամ հանդեսի կազմի դարձերեսին, վերջին էջին, վերջերեսին կամ մամուլում¹¹: Գրքի կամ պարբերականի բաժանորդագրությունն ապահովելու համար հաճախ հայտարարությունը տպագրվում էր նախապես՝ ազդարարելով տվյալ նյութի տպագրությունը: Բոլոր հայտարարությունների մեջ նշվում էին բովանդակությունը, արժեքը և հասցեն՝ որտեղից կարող են ձեռք բերել հրատարակությունը: Գրավաճառանոցների, տպարանների միջև ուժեղ մրցակցություն կար, բայց նրանց գործունեության արդյունավետությունը գլխավորապես կախված էր փոխհամագործակցությունից:

Զմյուռնիահայ տպարանները և Օսմանյան կայսրության օրենսդրությունը (19-րդ դարի երկրորդ կես)

Թուրքիայի տարածքում հայկական տպարանները գործում էին Օսմանյան կայսրության գրաքննական օրենքների շրջանակում: Ի տարբերություն նախորդ կիսամյակի՝ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում գրաքննությունն ավելի էր խստացել, ինչը բարդություններ էր ստեղծում տպարանների համար: Ալպոյաճյանը վկայում է, որ 1830-ական թթ. Զմյուռնիայի ամերիկյան ընկերության տպարանի վրա չեն տարածվել թուրքական գրաքննության օրենքները, քանի որ Ամերիկայի քաղաքացիների իրավունքներն անձեռնմխելի էին, ինչը հնարավորություն էր տալիս անկաշկանդ զբաղվել գրահրատարակչությամբ¹²: Նույն աղբյուրը նաև հավաստում է, որ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին գրաքննությունը գավառներում խիստ չի եղել¹³: Ենովք Արմենը, սակայն, փաստում է, որ Թուրքիայում գրաքննությունն ավերիչ ազդեցություն է ունեցել ընդհանրապես թուրքահայ գրական կյանքի վրա՝ կաշկանդելով և ճնշելով ազատամիտ հայացքներն ու գաղափարները¹⁴: Ըստ Ալբերտ Խառատյանի՝ գրաքննությունը, անկախ իր դրսևորումներից, հանդես

11 Ներկայացնենք միայն մեկ օրինակ. «Վռամ և Մարի կամ սրտի զոհեր» գրքուկի վաճառքի հայտարարության մեջ նշվում է, որ այն կարելի է ձեռք բերել նաև Մամուրյան տպարանից: Տե՛ս Յայտարարություն, *Արևելեան մամուլ* (Զմյուռնիա), 15 դեկտեմբեր 1894, կազմի դարձերես:

12 Ալպոյաճյան, «Զմյուռնիո տպարանները», 75:

13 Նույն տեղում, 84:

14 Արմեն, *Թրքա-հայ գրականությունը*, 8:

էր գալիս իբրև սուլթանական վարչակարգի հովանավոր, դրա դեմ մղվող ցանկացած գաղափար ճշող գործոն: Այն սրբագրում էր բռնակալական իրավունքները¹⁵:

1857 թ. փետրվարի 15-ից Թուրքիայում սկսում է գործել «Տպարանների մասին» օրենքը, ըստ որի՝ ոստիկանությանը թույլ էր տրվում անհրաժեշտության դեպքում բռնագրավել «վնասակար» գրքերը, փակել տպարանները, քրեական գործ հարուցել օրինազանցների դեմ¹⁶: Այս օրենքի շրջանակում ազգային գործունեությունը, ազգային-ազատագրական գաղափարների տարածումը, հակաօսմանյան տարրի առկայությունը համարվում էին անընդունելի երևույթներ. դա ընդգծվում է հատկապես համիդյան իշխանության տարիներին: Ի տարբերություն ցարական Ռուսաստանի գրաքննական կանոնների, որ մինչև 1905 թ. բոլոր տպագրությունները նախապես էին գրաքննվում, դա արտացոլվում էր տպագիր գրքերի, հանդեսների տիտղոսաթերթերի դարձերեսներին: Զմյուռնիայում 1851-1900 թթ. տպագրված գրքերի վրա նման նշումներ առկա չեն: Սակայն նշված ժամանակահատվածում Թուրքիայում գրաքննությունը կատարվել է տպագրությունից առաջ և հետո՝ համապատասխան մարմինների վերահսկողության ներքո¹⁷: Հատկապես տպագրությունից հետո կատարված գրաքննությունը թույլ է տվել բռնագրավել ամբողջ տպաքանակը կամ դադարեցնել ամսագրերի, թերթերի կամ տպարանի գործունեությունը: Ասվածի վերաբերյալ բազմաթիվ փաստեր կան: Մատթեոս Մամուրյանն ազդարարում է նոր տպարանի հիմնումը և նշում. «Հրատարակել ինչ որ Տէրութեան տպագրական դիւանը կ'արտօնէ»¹⁸, այսինքն՝ կանխորոշված է եղել տպագրության թույլատրելի թեմաների շրջանակը: Թեոդիկը վկայում է, որ Գրիգոր Մսերյանի տպարանը փակվել է համիդյան վարչակարգի տարիներին՝ նրա ազատասիրական, հայրենասիրական ձգտումների պատճառով¹⁹: 1860 թ. հուլիսին ժամանակավորապես փակվում է Տետեյան տպարանը՝ «Միութիւն» հանդեսն առանց արտոնագրի հրատարակելու մեղադրանքով: Ահա թե ինչու մատենագիտական ցանկերում Տետեյան տպարանի 1860 թվագրությամբ որևէ գիրք չկա: Տպարանի լիարժեք վերագործարկումը հնարավոր է դառնում 1861 թ. սկզբին²⁰:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Զմյուռնիայում ցանկացած տպարանի հիմնում հնարավոր է եղել միայն պատկան մարմինների թույլտվության պարագայում: Բացառություն են կազմում 1850-ական թթ. ինքնաշեն տպարանները, որոնք շատ կարճ կյանք են ունեցել՝ աչքի չընկնելով տպագիր արտադրանքի որակով ու քանակով: Արտոնագիր ստանալու և տպագրությունը սկսելու գործընթացը կարող էր

15 Ալբերտ Խառատյան, «Օսմանյան գրաքննությունը և արևմտահայ մամուլը (1870-90-ական թթ.)», *Պատմա-քանասիրական հանդես* 4 (1985), 103:

16 Ալբերտ Խառատյան, *Արևմտահայ պարբերական մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում (1857-1908 թթ.)* (Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտ, 1989), 38:

17 Նույն տեղում, 103-106:

18 Յայտարարութիւն, *Արեւելեան մամուլ հանդես* (Զմիւռնիա), no. 5 (1883), 210:

19 Թեոդիկ, *Տիպ ու տառ*: «Գիր»ին ծագման եւ միջազգային ու հայկական տպագրութեան վրայ ձգուած ակնարկ մը (Կ.Պոլիս, տպ. Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 1912), 138:

20 Խառատյան, *Արևմտահայ պարբերական մամուլը*, 37-38:

տարիներ տևել, ինչը լրացուցիչ բարդություն էր տպարանատերերի համար: Օրինակ՝ Հարություն Տետեյանը հրաման-թույլտվություն ստանալու համար 1850 թ. դիմել է կառավարությանը: Արտոնագիրը տրվել է 1851 թ., որից հետո հայկական թաղամասում կարողացել է հիմնել իր տպարանը (առաջին գիրքը տպագրվել է ավելի ուշ՝ 1853 թ.)²¹: Մամուրյանին արտոնվել է 1871 թ. հունվարից հրատարակել «Արևելեան մամուլ» ամսագիրը²²: Նույն թվականին նա դիմել է նաև սեփական տպարանը բացելու թույլտվություն ստանալու համար, սակայն արտոնագիրը նրան տրվել է շատ ավելի ուշ²³: Ահա թե ինչու է ամսագիրը սկզբում տպագրվել Տետեյան տպարանում: 1877 թ. դեկտեմբերի համարում խմբագրությունը զգուշացնում է, որ բաժանորդների պակասի, ֆինանսական դժվարությունների պատճառով ժամանակավորապես դադարեցնում է ամսագրի հրատարակությունը: Նույն թվականի վերջին Գ. Մսերյանը օգտվել է Մամուրյանի արտոնագրից, բացել իր տպարանը և 1878 թ. մայիսից ամսագրի տպագրությունը շարունակել մինչև հոկտեմբեր²⁴: Ներքին հակասությունների պատճառով 1878 թ. հոկտեմբերից ամսագիրը տպագրվել է «Մամուրեան» տպարանում: 1880 թ. Մսերյանն ու Մամուրյանը դիմել են պատկան մարմիններին՝ առանձին արտոնագրեր ձեռք բերելու համար: Մսերյանն այն ձեռք է բերել նույն թվականին, իսկ Մամուրյանը՝ 1883 թ. սկզբին²⁵: Տպարանի գործարկումը հնարավոր է դարձել 1883 թ. մայիսի 1-ից՝ հովանավորների աջակցության շնորհիվ՝ ազդարարելով, որ այսուհետ իր թերթը հրատարակվելու է նոր տպարանում, որի պաշտոնական արտոնագիրը վաղուց ստացվել էր, սակայն տարբեր պատճառներով (հիմնականում՝ ֆինանսական) չէր կարողացել միանգամից սկսել գործունեությունը²⁶:

Նշված բոլոր փաստերը վկայում են, որ տպարանի հիմնադրումը ողջ Օսմանյան կայսրությունում, այդ թվում՝ Ջմյուռնիայում, պահանջել է ֆինանսական, բարոյական ներդրում և համբերություն:

Ջմյուռնիահայ տպարանների զարգացման առանցքային ուղղությունները

Պետք է տարբերակել 19-րդ դարի առաջին կեսին հիմնված տպարանները (Ամերիկյան մարդասիրական ընկերության, «Արշալոյս Արարատեան» թերթի տպարանները, Պողոս և Պետրոս Թադիկյանների վիմագրատունը), 19-րդ դարի երկրորդ կեսին կազմավորված տպարանները (Գրիգոր Մսերյանի, Տետեյան եղբայրների, Թուրթակ Հայկազյանի, Երկասերի, Վարդուկյան) և 19-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 20-րդ դարի առաջին քառորդը գործած տպարանները (օրինակ՝ «Մամուրեան» տպարանը):

21 Քոսեան, *Հայք ի Զմիռնիա եւ ի շրջակայս*, 273:

22 Նպատակ, *Արևելեան մամուլ հանդես* (Ջմյուռնիա), no. 1 (1871), 1:

23 Քոսեան, *Հայք ի Զմիռնիա եւ ի շրջակայս*, 281:

24 Ազդ, *Արևելեան մամուլ հանդես* (Ջմյուռնիա), no. 4 (1879), կազմի վերջերես:

25 Քոսեան, *Հայք ի Զմիռնիա եւ ի շրջակայս*, 281:

26 Յայտարարություն, 209-210:

Կան նաև գրքեր, որոնց վրա տպարանը նշված չէ. մատենագիտական ցանկերում պահպանվել են միայն դրանց անունները:

Ռաֆայել Իշխանյանը նշում է, որ Զմյուռնիայում գործել է 20 տպարան²⁷. այս թիվը հարաբերական և վիճելի է (19-րդ դարի երկրորդ կեսին Զմյուռնիայում հայկական տպարանների թիվն աճել է):

Ժամանակակիցները փաստում են, որ 1850-1860 թթ. Զմյուռնիայում տպագրության նկատմամբ հետաքրքրությունը մեծ ոգևորություն է առաջացրել բնակչության, հատկապես՝ պատանիների շրջանում: Ալպոյաճյանը գրում է, որ ստեղծվել են բազմաթիվ ինքնաշեն տպարաններ, որոնցից հիշատակում է «Թուֆակ Հայկազեան»-ի և «Երկասեր»-ի տպարանները²⁸: Աշակերտական այս թերթերի տպարանները գործել են 1854 թվականից: Մ. Նուպարեանը նշում է, որ Մեսրոպյան վարժարանի աշակերտները բաժանվում են երկու խմբի և տեսուչ Անդրեաս Փափագյանի աջակցությամբ տպարաններ հիմնում²⁹: Առաջին խումբը հրատարակում է «Երկասեր»-ը, երկրորդը՝ «Թուֆակ Հայկազեան»-ը: Այդ տպարանները խոճով հաստատություններ էին՝ տեղակայված քաղաքի մի խող անկյունում: Տպագրական մամուլը հեռու էր իսկական տպարանին բնորոշ մամուլից, քանի որ աշակերտները դրամ չունեին, բնականաբար չէին կարող կատարելագործել սարքավորումները: Մեսրոպ Նուպարյանը գրում է, որ «Երկասեր»-ի մամուլիչը հարևան ատաղձագործի մոտ պատրաստել է տվել հայրը, իսկ տառերը տրամադրել է Հարություն Տեսեյանը. դրանք Մյուհենտիայան տպարանի տառերն էին, որոնք ժամանակին բերել էր Կ.Պոլսից³⁰: Գրաշարը եղել է հենց ինքը Նուպարյանը: Քանի որ տառերը հնամաշ էին, իսկ սարքավորումները՝ ինքնաշեն ու փայտյա, տպագրությունը միանգամից չէր ստացվում, այլ մի քանի փորձից հետո: Որակը շատ ցածր է եղել: Այս երկու տպարաններում տպագրվել են միայն համանուն թերթերը. գրքեր չեն հրատարակվել: Թերթերի գնորդները հիմնականում աշակերտների ծնողները կամ բարեկամներն են եղել, իսկ ստացված եկամուտը ներդրվել է տպարանին անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք բերելու համար:

Այս երկու տպարանների մասին մեզ հասել են միայն հուշեր, սակայն Թեոդիկն առանձնացնում է աշակերտական բազմաթիվ փոքր տպարաններ³¹, օրինակ՝ «Բողբոջ» աշակերտական թերթիկը, որը ներառված է նաև Ա. Կիրակոսյանի կազմած մամուլի համահավաք մատենագիտական ցանկում³²: Հայտնի է, որ աշակերտական այս թերթիկը տպագրվել է 1862 թ. Մեսրոպյան վարժարանի սաների ջանքերով,

27 Իշխանյան, *Հայ գիրքը*, 134:

28 Ալպոյաճյան, «Զմյուռնիո տպարանները», 88:

29 Մեսրոպ Նուպարեան, «Իմ մանկական յիշատակներէս», *Արեւելեան մամուլ թերթ* (Զմյուռնիա), 15 նոյեմբերի 1894, 703:

30 Նույն տեղում:

31 Թեոդիկ, *Տիպ ու տառ*, 136:

32 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև *Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794-1967): Համահավաք ցանկ*, կազմ.՝ Ա. Կիրակոսյան (Երևան, ՀՍՍՀ Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրապետական գրադարան, 1967), 264:

հավանաբար նույնպես ինքնաշեն տպարանում: Բացի սրանից՝ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հիշատակվում է Վարդովյան տպարանը, որի մասին տվյալներ չկան: Միայն գիտենք, որ այստեղ է տպագրվել «Մեծեղբար» ամսագրի 1881 թ. 3-րդ համարը:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայ տպագրության զարգացման գործում վճռորոշ դեր են ունենում Տետեյան եղբայրների, Գրիգոր Մսերյանի, Մատթեոս Մամուրյանի տպարանները: Հատկապես Տետեյան եղբայրների տպարանի գործունեության շնորհիվ այս շրջանը բնորոշվել է որպես զմյուռնիահայ տպագրության ոսկեդար³³:

Ինչո՞վ էր առանձնանում զմյուռնիահայ տպագրության այս շրջանը. տպագրական նոր սարքավորումներ են ներդրվում, որոնք հնարավորություն են տալիս արագացնելու տպագրական գործընթացը և բարելավելու որակը: Օրինակ՝ Տետեյան եղբայրները Վենետիկից, Վիեննայից և Կ.Պոլսից (Մյուհենտիպյան գրեր) անհրաժեշտ սարքավորումներ են բերում և պատվիրում գործիքներ, նոր տառատեսակներ, զարդագրեր, զարդագծեր³⁴:

Պետրոս Թադիկյանը 1864 թ. Եվրոպայից Զմյուռնիա է բերում նոր սարքավորումներ, արագատիպ մամուլ, վիմագրական պատկերներ և բազմառոճ, տարբեր լեզուների տպագրության համար նախատեսված տառատեսակներ, ինչը հնարավորություն է տալիս տպաքանակներն ավելացնելու և եվրոպական տպագրության չափանիշներին համընթաց գործելու³⁵:

Անհրաժեշտ սարքավորումների ներմուծման շնորհիվ տպարանները հրատարակչական պատվերներ են ընդունում: Մինչև 19-րդ դարի երկրորդ կեսը Զմյուռնիայում (ինչպես հայկական այլ տպագրավայրերում) առավելապես գրքեր, թերթեր, ամսագրեր, հետագայում նաև հայտարարություններ, կոչեր, ազդագրեր, հրավիրատուներ են տպագրվում³⁶: Թադիկյանի վիմագրատունը 1864 թ. ստեղծում է հրատարակչական հատուկ բաժին՝ ընդլայնելով պատվերների շրջանակը (հրատարակությունները հիմնականում օտար լեզուներով էին)³⁷: Գրիգոր Մսերյանի տպարանում հրատարակված «Ընթերցարան»-ի (Զմիւռնիա, 1878) կազմի վրա նշված է. «Նորահաստատ տպարանս պատրաստ է խիստ աժան գիներով և մաքուր տպագրութիւնով ամեն տեսակ գիրք, պարբերական թերթեր և յայտարարութիւններ, հարսանիքի և յողարկաւորութեան ծանուցագիրներ եւս տպելու»: Քոսյանը պնդում է, որ Մսերյանի տպարանում տպագրվել են նաև տեղեկագրեր, աննշան տետրեր³⁸: Նշված օրինակները փաստում են, որ մանր տպագրությունները հրատարակչական

33 Սիմոնեան, *Հայկական Զմիւռնիան*, 35:

34 Քօսեան, *Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս*, 274:

35 Նույն տեղում, 279:

36 Համո Սուքիասյան, Ստյոպա Պետոյան, «XIX դարի վերջին քառորդի և XX դարի սկզբի արևելահայ «մանր տպագրությունների» աղբյուրագիտական արժեքը», *Դրաստությունը Արևելյան Հայաստանում 1828-1920 թվականներին* (հոդվածների ժողովածու) (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2021), 154:

37 «Ազգային սահմանադրութիւնը», 190:

38 Քօսեան, *Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս*, 279:

գործի բաղկացուցիչ մաս են եղել, որ հնարավորություն են տվել լուծելու ֆինանսական առաջնահերթ խնդիրները:

Պետրոս Սիմոնյանը գրում է, որ Տետեյան տպարանի հրատարակություններով ողողված էին ոչ միայն Հայոտնիայի և Կ.Պոլսի, այլև արտասահմանի գրավաճառանոցները³⁹:

Հայոտնիայի տպարաններում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հրատարակվում էին հայերեն, հայատառ թուրքերեն, հունարեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, իտալերեն, թուրքերեն, եբրայերեն գրքեր և պարբերականներ: Օտար լեզուների տառատեսակները Եվրոպայից Հայոտնիա էր բերել Թադիկյանը⁴⁰:

Տպագիր նյութերը բազմաբովանդակ էին. թարգմանական գրականության հիմքում կանգնած էր Տետեյան տպարանը, որի շնորհիվ թարգմանական գրականությունը լայն տարածում է գտնում Օսմանյան կայսրությունում: Թարգմանիչները Մեսրոպյան վարժարանի սաներն էին:

Հայտնի է, որ Եգիպտոսի փոխարքայի գործակատար Պետրոս Յուսուֆյանը 1835 թ. մեծ գումար էր կտակել Մեսրոպյան վարժարանին ֆրանսերենի և անգլերենի ուսուցման համար: Այդ շրջանից սկսած՝ վարժարանում ձևավորվում և հասունանում է այն սերունդը, որի շնորհիվ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին թարգմանական գրականությունը Հայոտնիայում ապրում է անսխալագույն զարգացում: Տետեյանը, Մսերյանը, Մամուրյանը, քաջ գիտակցելով արտասահմանյան դասականների գործերի թարգմանության և տարածման կարևորությունը, այս ուղղությունը դարձնում են իրենց գործունեության առաջնահերթություն (Տետեյանը վճարում էր թարգմանիչներին. մի բան, որ նախկինում ընդունված չէր):

Դժվար է ամբողջացնել այս շրջանի տպագիր գրքերի, պարբերականների անունները և քանակը: Մատենագիտական հետազոտությունները փաստում են, որ կան անուններ, որոնք մինչ օրս անհայտ են:

2021 թ. դրամաշնորհային ծրագրի շրջանակում կատարված ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Ստամբուլի քաղաքապետարանի գրադարանն ունի հայերեն գրքերի ու պարբերականների հարուստ հավաքածու⁴¹: Գրքային հավաքածուն ուսումնասիրելիս առանձնացվել է 185 անուն գիրք (դրանք մատենագիտական ցանկերում հիշատակված չեն եղել, կամ հայտնի են եղել միայն անունները): Այդ հավաքածուն ներառում է Հայոտնիայում տպագրված 95 անուն գիրք, որոնցից, օրինակ, Շատոբրիանի «Վերջին Աբենստերաժի արկածները» (Տետեյան տպարան, 1869) վեպի հայատառ թուրքերեն թարգմանությունն անհայտ է ուսումնասիրողներին:

Վերջին տարիների թվայնացման գործընթացը մատենագետներին հնարավորություն տվեց ուսումնասիրելու աշխարհի ամենամեծ գրքային պահոցները: Դրանց մեջ մեծ թիվ են կազմում նաև Հայոտնիայի հրատարակությունները: Թուրքիայի

39 Սիմոնեան, *Հայկական Հայոտնիան*, 35:

40 Քոստան, *Հայք ի Հայոտնիա եւ ի շրջակայս*, 279:

41 *Հայ գիրքը Թուրքիայում: Պրակ Ա. Հայերեն և հայատառ թուրքերեն գրքերի մատենագիտություն*. Ստամբուլ, կազմ. Աստղիկ Վարդանյան (Երևան, Անտարես, 2022), XXI:

գրադարանները մինչ օրս փակ են հայ ուսումնասիրողների համար, մինչդեռ Չմյուռնիայում տպագրված գրքերի և պարբերականների ամբողջական հավաքածուները սպասում են իրենց ուսումնասիրողներին:

THE ACTIVITY OF THE ARMENIAN PRINTING HOUSES OF SMYRNA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Maya H. Grigoryan

Fundamental Scientific Library of National Academy of Sciences, Armenia

SUMMARY

The article studies the Armenian printing in Smyrna in the second half of the 19th century. There are a great number of publications on this subject but the accessible research mostly represents particular printing houses from various periods, whereas the Armenian printing in Smyrna in the second half of the 19th century, as an important historical unit of Armenian printing, has not been fully investigated.

The theme is represented in the following directions: what factors contributed to the development of the Armenian printing in Smyrna; what directions did this development head in; how were the issues of the printing equipment and finances of certain printing houses solved; what are the borders of booksellers' network; whether they affected on the establishment of Armenian printing in Smyrna; what challenges did they face because of Ottoman censorship, etc.

Several political, economic and social factors contributed to the development of Armenian printing in Smyrna. Due to its geographical location, they were able to quickly adopt the traditions of European printing houses. Armenian printing houses in Smyrna functioned in the framework of Ottoman Empire censorship, according to the requirements of its legislative and juridical standards. Books, magazines, newspapers, collections, bulletins, posters, statements etc. were published in Armenian and other languages in Smyrna at the time of interest. The number of Armenian printing houses as well as printed materials has been growing, but it is too early to speak of a certain amount as it has only been partly investigated. We believe it is necessary to continue bibliographic research and the investigations of the origins in order to make the printing history of this location complete.

Keywords: Armenian printing in Smyrna, printing houses, printers, printing equipment, Armenian printing art in Smyrna, bookseller network, Ottoman censorship.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКИХ ТИПОГРАФИЙ В СМИРНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 19-ГО ВЕКА

Майя О. Григорян

Фундаментальная научная библиотека Национальной академии наук, Армения

РЕЗЮМЕ

В статье предметом исследования стал исторический период армянского книгопечатания Смирны – вторая половина 19-го века. Публикации на эту тему многочисленны, но в доступных нам исследованиях больше представлены отдельные типографии, действовавшие в разные периоды времени в Смирне, тогда как армянская типография второй половины 19-го века, как важное звено в истории армянского книгопечатания, еще не подверглась полному изучению.

Тема представлена по нескольким направлениям: какие факторы способствовали развитию армянской печати в Смирне, по каким направлениям протекало это развитие, как решались финансовые проблемы печатного оборудования, отдельных типографских предприятий, какие границы охватила сеть книготорговцев и повлияла ли на становление армянской печати в Смирне, какие проблемы возникли из-за османской цензуры и т. д.

Развитию армянской типографии Смирны способствовал ряд политических, экономических, общественных факторов. Географическое положение позволило этим типографиям очень быстро усвоить традиции европейского книгопечатания. Армянские типографии Смирны действовали в рамках цензуры Османской империи в соответствии с законодательными и правовыми нормами и требованиями. В интересующий нас период здесь печатались армянские и иностранные книги, журналы, газеты, сборники, бюллетени, афиши, объявления и т. д. Во второй половине 19-го века число армянских типографий в Смирне, а также печатных материалов увеличилось, однако еще рано отмечать определенное количество, так как этот источник пока частично изучен. Считаем, что необходимо продолжить библиографический поиск и изучение первоисточников, чтобы сделать историю этих типографий более целостной.

Ключевые слова: Смирнская армянская типография, типографии, типографское оборудование, Смирнское армянское полиграфическое искусство, книготорговая сеть, османская цензура.

REFERENCES

Ազգային տպագրությունները, իր ծագումը և կիրառությունը: Դ. Հանրային կրթության գիտությունների և մշակութային հարցերի (Յիսիպիւնագիրութիւնի տարեգրք)

անթի) [The National Constitution, its Origin and Application. 4. The Development of Public Education and the Influence of the Intelligentsia (On the Occasion of the Fiftieth Anniversary)]. Constantinople: Ter-Minasyan Press, 1909;

Ազդ [Notification], *Arevelyan mamul* (Smyrna), no. 4 (1879);

Vardanyan, Astghik (comp.) *Հայ գիրքը Թուրքիայում: Պրակ Ա. Հայերեն և հայաստան թուրքերեն գրքերի մատենագիտություն* [Armenian Book in Turkey. Vol. 1. Bibliography of Armenian and Armeno-Turkish Books]. Yerevan: Antares, 2022;

Kirakosyan, A. (comp.). *Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794-1967)* [Bibliography of Armenian Periodical Press (1794-1967)]. Yerevan: Library of Armenian SSR after Al. Myasnikyan, 1967;

Յայտարարություն [Statement], *Arevelyan mamul* (Smyrna), 15 December (1894);

Յայտարարություն [Statement], *Arevelyan mamul* (Smyrna), no. 5 (1883), 210;

Նպատակ [Purpose], *Arevelyan mamul* (Smyrna), no. 1 (1871), 1;

Alpoyachyan, Arshak. «Զմյուռնիո տպարանները» [The Printing Houses of Smyrna], *Historical-Philological Journal* 2 (1964), 68;

Alpoyachyan, Arshak. *Տպագրության արուեստը և Հայք* [The Art of Printing and Armenians], Yerevan: Nairi, 2013;

Enovk, Armen. *Թրքա-հայ գրականությունը մամուլի ազատության թականին* [Turkish-Armenian Literature in the Year of Press Freedom]. Constantinople: Shant Press, 1909;

Hakobyan, M. N. «Զմյուռնահայ մշակութային կյանքը 1800-1850-ական թվականներին» [The Armenian Cultural Life in Smyrna in 1800-1850], *Herald of Social Sciences* 9 (1972): 19;

Ishkhanyan, Rafayel. *Հայ գիրքը 1512-1920* [The Armenian Book 1512-1800], Yerevan: USSR Academy of Science, 1981;

Kharatyan, Albert. *Արևմտահայ պարբերական մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում (1857-1908)* [Western Armenian Periodical Press and Censorship in Ottoman Turkey (1857-1908)]. Yerevan: USSR Academy of Sciences of Armenian SSR, Institute of History, 1989;

Kharatyan, Albert. «Հայ գրատպությունը Կ.Պոլսում և Զմյուռնիայում (1567-1860-ական թթ.)» [The Armenian Printing Press in Constantinople and Smyrna (1567-1860 ss.)], *Herald of Social Sciences* 4 (2012), 25-43;

Kharatyan, Albert. «Օսմանյան գրաքննությունը և արևմտահայ մամուլը (1870-90-ական թթ.)» [Ottoman Censorship and the Western Armenian Press (1870-90 ss.)], *Historical-Philological Journal* 4 (1985), 103;

Kosyan, Hakob. *Հայքի Զմիռնիա և ի շրջակայս, հ. Ա., Զմիռնիա և Հայք* [Armenians in and around Smyrna. Vol. 1. Smyrna and Armenians]. Wien: Mkhitarian Press, 1899;

Nubaryan, Mesrop. «Իմ մանկական յիշատակներէս» [From my Childhood Memories], *Arevelyan mamul* (Smyrna), 15 November (1894), 703;

Simonyan, Petros. *Հայկական Զմիռնիան: Յուշամատեն* [Armenian Smyrna. Memory Book]. Paris: Araqs Press, 1936;

Suqiasyan, Hamo and Petoyan, Styopa. «XIX դարի վերջին քառորդի և XX դարի սկզբի արևելահայ «մանր տպագրությունների» աղբյուրագիտական արժեքը», *Գրատպությունը Արևելյան Հայաստանում 1828-1920 թվականներին* (հոդվածների ժողովածու) [Source Value of Eastern Armenian “Small Prints” of the Last Quarter of the 19th Century and the Beginning of the 20th Century], *Printing in Eastern Armenia in 1828-1920* (Collection of Articles). Yerevan: Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia, 2021;

Teodik. *Տիպ ու տառ* [Type and Letter]. Constantinople: V.&H. Ter-Nersesyan, 1912.

Հեղինակի մասին

About the author

Об авторе

Մայա Հ. Գրիգորյան, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարանի տնօրեն:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ հայ գրականություն (19-20-րդ դարեր), հայ գրատպության պատմություն:

Էլ հասցե՝ m.grigoryan@sci.am

Maya H. Grigoryan, PhD in Philology, Fundamental Scientific Library of National Academy of Sciences, Armenia.

Research fields – Armenian literature (19th - 20th centuries), history of Armenian printing.

E-mail: m.grigoryan@sci.am

Майя О. Григорян, кандидат филологических наук, директор Фундаментальной научной библиотеки Национальной академии наук Республики Армения.

Область исследований – армянская литература (19-20 вв.), история армянского книгопечатания.

Эл. почта: m.grigoryan@sci.am